

Чалбаш Е.І.

УДК 811.161.2'373.72

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОДИНИХ СТОСУНКІВ: СТРУКТУНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Питання дослідження фразеології в сучасному мовознавстві привертають до себе дедалі більшу увагу дослідників-мовознавців, а також істориків, літераторів та педагогів. Проте не можна стверджувати, що сьогодні вже достатньо з'ясовані природа фразеологізмів, їх функціонування, структурні особливості, семантика та походження. Однак багатоплановість об'єкта дослідження фразеологічних одиниць (ФО) зумовлює можливість і необхідність подальшого дослідження.

Актуальність теми дослідження визначається посиленням в україністиці інтересу до вивчення фразеологічних мікросистем в різних аспектах. Активно обстежується різний фразеологічний матеріал, поглиблюються обґрунтування ряду важливих теоретичних положень, насамперед пов'язаних з основними ознаками фразеологізмів, принципами систематизації, встановленням спільних і відмінних рис між фразеологічними й іншими одиницями мови, аналізуються семантичні, структурно-граматичні та стилістичні особливості фразеологічних зворотів.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу ФО з компонентом на позначення родинних стосунків, визначити домінуючі типи їхніх структурно-граматичних моделей.

ФО є найрізноманітнішими за своєю будовою і можуть виступати у ролі головних і другорядних членів речення або в ролі цілого речення. Незалежно від структури фразеологізми за значенням і синтаксичною функцією співвідносяться з тими чи іншими частинами мови. Аналіз структурних типів фразеологічних одиниць свідчить не лише про їх різноманітність, але й про специфіку, своєрідність і неповторність фразеологічного матеріалу української мови [1, с. 110].

Серед фразеологічного складу української мови чимало фразеологізмів з компонентом на позначення родинних стосунків. В.В. Жайворонок вважає, що «**родина** (зменшено-пестливі – родинка, родинонька, родиночка, родонька) – група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; також *рід, рідня*; традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу; постанала від давнього родинного культу, що скріплював рід і беріг неугасний вогонь домашнього *вогнища*; характеризується високою моральністю стосунків, насамперед у селянському середовищі. *За гроші не купиш ні батька, ні матір, ні родини (прислів'я); Нема в світі, як родина, що вам скаже і дитина (приказка)*» [7, с. 504].

У тлумачному словнику сучасної української мови подано таке визначення: **Родина**. 1. Група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я. 2. *перен., кого або з означ.* Група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами. 3. *розм.* Родич або родичка кого – небудь [4, с. 1038].

Отже, в українському ментальному мовпросторі поняття «родина» багатозначне: воно може позначати і рід (широке коло родичів), і сім'ю (вужке коло родичів).

Вченими-мовознавцями створено кілька класифікаційних схем розподілу фразеологічних одиниць. Спроби опису в структурно-граматичному аспекті багатого фразеологічного матеріалу, накопиченого фразеографією містяться у працях М.Ф. Алефіренка [2], Л.Г. Авксентьева [1], В.М. Білоноженко.[3], В.П. Жукова [8], М.В. Мокієнка [10], О.І. Молоткова [11] та інших учених.

Взявши за основу структурно-граматичну класифікацію Л.Г. Авксентьева, серед фразеологічних одиниць з компонентом на позначення родинних стосунків виділяємо дві групи:

1) **ФО, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями;**

2) **ФО, які структурно організовані за моделями речення** [1, с. 96].

1. ФО, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями. У фразеологічному масиві цієї групи ви явлено такі моделі ФО:

а) **модель іменник + прикметник.** Велику кількість фразеологічних одиниць з компонентом на позначення родинних стосунків становлять моделі із прикметника та іменника, де граматично панівним виступає іменник, а прикметник залежним, перебуваючи, як правило, у препозиції: *менший брат (менші брати)*. 1. перев. мн. Усі живі істоти по відношенню до людини. 2. ірон. Український народ та інші народи колишнього Радянського Союзу по відношенню до росіянина [12, с. 37]; *солоний вдівець*. Чоловік, який тимчасово залишився без дружини або не живе з нею [12, с. 55]; *мамина донечка (доця)*. Зніжена, примхлива, розпещена дівчина [12, с. 215]; *блудний син*. Той, хто повертається з каяттям, визнанням своїх провин та інші.

За думкою Л.Г. Авксентьева до фразеологічних одиниць моделі «прикметник+іменник» примикають фразеологізми, будовою яких є сполучення іменника із займенником та сполученням іменника з числівником [1, с. 98]: *ваш брат*. Ти, ви і подібні до тебе, до вас. *свій брат*. Людина, однакова за становищем, світоглядом і т. ін; однодумець [12, с. 38]; *ваша сестра*. Всі жінки, жіноцтво та інші.

б) **модель прийменник+прикметник+іменник: до бісової (лихої, чортової і т.ін.) матері; к бісовій (лихій, чортовій і т.ін.) матері.** 1. уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу. 2. з дієсл. Уживається для підсилення висловлюваного; дотла. 3. перев. зі сл. забиратися, йти, гнати і т. ін. уживається для вираження небажання терпіти чийось присутність; геть. Подалі звідси і т. ін. 4. Дуже багато кого-, чого-небудь [12, с. 369-370]; *з молоком матері*, з дієсл. Від народження, з перших днів життя [12, с. 403] та інші.

в) модель дієслово + іменник з прийменником або без нього. Стрижневим у цих дієслівних одиниць виступає дієслівний компонент: *відбити/відбивати від сім'ї*. Відохотити кого-небудь бувати вдома або від виконання домашніх, сімейних справ; *забігати поперед батька*. Не розібравшись у чомусь, діяти необережно, зопалу, необачно [12, с. 345]; *вихоплюватися поперед батька*. Випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед [12, с. 345] та інші.

Проаналізований матеріал свідчить, що серед ФО з компонентом на позначення родинних стосунків поширеною є ускладнена група ФО моделі дієслово + іменник з прийменником або без нього, коли при стрижневому дієслові залежними бувають два чи три компоненти [1, с. 102]. Нами зафіксовано двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні, багатоконпонентні ФО:

всмоктувати (всисати)/всмоктати (ввіссати) з молоком матері. Засвоювати щось з дитинства [12, с. 132]; *лізти (забігати, спішити і т.ін.) поперед батька в пекло*. 1. Випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед. 2. Не розібравшись у чомусь, діяти необережно, зопалу, необачно [12, с. 132]; *смоктати мамину цицю*. Бути дуже малим [12, с. 671]; *вихлюпувати/вихлюпнути [разом] з купелем і дитину*. За другорядним, непотрібним і т. ін. не визнавати, не помічати і т. ін. суттєвого, істотного, основного [12, с. 91] та інші.

г) модель фразеологізмів, структуру яких становить одне повнозначне слово. Ця група фразеологічних одиниць становить собою своєрідний розряд стійких виразів, які мають цілісне значення, хоч за структурою вони мають одне повнозначне слово, поєднане службовими словами [13, с. 98-101]. У структурних класифікаціях українських дослідників виділяються моделі мінімальних фразеологізмів (зокрема, конструкції зі сполучниками, частками, прийменниками – у класифікаціях Л.Г. Скрипник, М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Авксентьєва, М.Т. Демського). У мовознавстві як синонімічні щодо мінімальних фразеологізмів уживаються терміни *мінімальна ідіома, мініїдіома* [9, с. 4]. Серед ФО з компонентом на позначення родинних стосунків зафіксовано незначну кількість цієї моделі, у яких стрижневим компонентом виступає іменник: *на брата*. Для кожного, кожному [12, с. 38]; *до сина*. Дуже багато [12: 647] та інші.

г) модель фразеологізмів, що становить собою конструкції з сурядними сполучниками. Фразеологічний матеріал переконує, що серед ФО на позначення родинних стосунків цей тип ФО є непродуктивним: *ні сват ні брат*. Зовсім чужа людина [12, с. 630]; *ані сват ані брат*. Зовсім чужа людина [12, с. 630]; *з діда й прадіда*. 1. Споконвіку, одвічно. 2. Спадковий, уроджений [12, с. 202]; *з дідів і прадідів*. Споконвіку, одвічно [12: 202] та інші.

д) модель фразеологізмів, що становить собою конструкції з підрядними сполучниками. Своєрідною рисою цієї групи ФО є те, що стрижневим, тобто організуючим словом для них виступає сполучник, з якого вони починаються [1, с. 106]: *як на [свого (рідного)] батька*, зі сл. кричати. Не стримуєчи себе; дуже сильно [12, с. 24]; *як брат з сестрою*, зі сл. жити, звікувати і под. Дуже дружно, у злагоді [12, с. 38]; *[як] переїжджа сваха*, зі сл. гасати, бігати, їздити і т. ін. [12, с. 630]; *як свекор пелюшки (пелюшок) прати*, зі сл. збиратися, брати і т. ін. З неохотою; повільно, дуже довго та інші.

2. ФО, які структурно організовані за моделями речення. У фразеологічному масиві цієї групи ви явлено такі моделі ФО:

а) модель ФО, яка за будовою співвідноситься з двоскладним реченням: *враг його (її, їх і т.ін.) [матір] знає*. Невідомо [12, с. 129]; *і [рідна] мати не впізнає (не пізнає)*. Хтось дуже змінився на вигляд, зовні [12, с. 370]; *[це] [матирене] молоко на губах не обсохло*. Хтось дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін. [12, с. 22]; *чорт би побрав твою матір*. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, побажання позбутися їх [12, с. 768]; *згадала баба дівера*. Уживається для підкреслення того, коли згадується щось давно минуле, чого вже ні змінити, ні виправити не можна [12, с. 22] та інші.

б) модель ФО, яка за будовою співвідноситься з односкладним реченням: *рідного батька продасть*. Хто-небудь непорядний, здатний зрадити, вчинити підлість [12, с. 573]; *іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері)*. Уживається для вираження почуття гніву на кого-небудь, незадоволення кимось, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось. [12, с. 275] та інші.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що серед ФО з компонентом на позначення родинних стосунків виділено дві структурно-граматичні групи ФО: 1) ФО, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями; 2) ФО, які структурно організовані за моделями речення. Найпоширенішою є перша група ФО, серед яких найуживанішими є моделі: іменник + прикметник; дієслово + іменник з прийменником або без нього; фразеологізми, що становить собою конструкції з підрядними сполучниками. Серед ФО з компонентом на позначення родинних стосунків, організованих за структурою речення найпродуктивнішою є модель ФО, яка за будовою співвідноситься з двоскладним реченням. Найчисленнішою групою у досліджуваному корпусі є дієслівна фразеологія.

Джерела та література:

1. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія / Л. Г. Авксентьєв. – 2-е вид., доп. та перероб. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 134 с.

3. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка 1989. – 156 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Гвоздарев Ю. А. Фразеологические группы ФЕ, их структура и представление в идеографических словарях / Ю. А. Гвоздарев // Фразеологические словари и компьютерная фразеология : тез. сообщ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 48-49.
6. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. М. Эмирова. – Ташкент, 1989. – 41 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 310 с.
9. Зубець Н. О. Мінімальні ідіоми в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. О. Зубець. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.
10. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
11. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 281 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
13. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 279 с.

Шевлякова М.С.

УДК 811.161.2'373.72

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТАМИ-НАЗВАМИ РОСЛИН: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми дослідження визначається посиленням в україністиці інтересу до вивчення фразеологічних одиниць в різних аспектах. **Мета** статті – визначити з фразеологічного словника української мови (ФСУМ) групу фразеологічних одиниць із компонентами-назвами рослин, визначити домінуючі типи їхніх семантико-граматичних моделей.

Дослідженню фразеологічних одиниць з різними компонентами присвячені роботи Н. М. Бобух (ФО з антонімічним компонентом), В. М. Бойко (ФО з анімалістичним компонентом), О. М. Карауця (ФО з компонентом «душа»), І. В. Тимченко (ФО з компонентами – соматизмами), Д. В. Ужченко (ФО з компонентами зоонімами), у російській мові – Я. Е. Шевченко (ФО з компонентом «погода»), О. М. Каленкової (ФО з компонентом, що позначає колір), у словацькій та українській мовах – З. І. Унук (ФО з компонентами – назвами метрологічних і грошових одиниць), у польській мові – О. О. Рогач (ФО з етнонімами). Семантико-граматичним особливостям фразеологічних одиниць приділяли увагу в своїх дослідженнях такі видатні вчені як О. О. Шахматов, Л. Г. Авксентьев, П. Ф. Фортунатов, І. І. Срезневський, О. О. Потебня, В. Л. Архангельський, Л. А. Булаховський, О. І. Молотков, О. І. Федоров та ін. М. Ф. Алефіренко в своєму дослідженні вказує, що фраземи утворюють семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови, лише інколи співвідносячись з ними; у кожному з цих розрядів фразема має певне категоріальне значення, «зумовлене її міжрівневими зв'язками в мові, а також особливостями функціонування у мовленні» [1, с. 42, 45]. О. І. Федоров пропонує класифікацію фразеологізмів за функціонально-семантичним принципом, поділяючи їх залежно від ролі, яку фразеологізм виконує в реченні, що являє собою його цілісне значення [6, с. 48]. На думку О. І. Молоткова, слід враховувати морфолого-синтаксичні ознаки ФО, у першу чергу такі як сполучуваність фразеологізмів, однотипний для кожного розряду фразеологізмів набір граматичних категорій і можливість вияву парадигматичних форм для вираження відношень та зв'язків зі словами [4, с. 127]

Фразеологізми, пов'язуючись у мовленні зі словами різноманітними синтагматичними зв'язками, відзначаються як схожим із ними, так і специфічним формотворенням. Помітне місце в теорії дослідження з фразеології (М. Т. Демський, В. П. Жуков, А. М. Чепасова) посідають класифікації за граматичним принципом. Так, морфологічний підхід до фразеологічних явищ базується на співвіднесеності фразеологічних одиниць із певними частинами мови й передбачає визначення семантико-граматичної природи стрижневого слова. Наприклад, О. І. Молотков виділяє за цим принципом такі розряди фразеологічних одиниць [4, с. 126-150]: іменні фразеологізми, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні та вигуківі.

На основі цих досліджень нами було проаналізовано й виділено такі розряди фразеологічних одиниць з компонентами на позначення рослин:

1. Дієслівні фразеологізми. Це такі, як: *вбити осиковий кілок* – покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось [9, к. I, с. 71], *вискочити у мак* – не доладно, не так, як треба, сказати чи зробити що-небудь [9, к. I, с. 154], *бути (лишитися, остатися) з гарбузом* – дістати відмову під час сватання [8, с. 470], *дати на горіхи* – дуже вилаяти, покритикувати кого-небудь [8, с. 188], *обрости мохом* – постаріти, зістарітися, ставши байдужим до всього [8, с. 456] та інші.

У реченні дієслівні фразеологізми виконують синтаксичну функцію присудка.

Категорія виду, як показує аналіз, належить насамперед дієслівному компоненту фразеологічної одиниці, а відповідне видове значення – всій фразеологічній одиниці. При цьому видове формотворення